

Musa Rəhimoğlu (Quliyev)

AMEA Naxçıvan Bölməsinin Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

...Tarixin ən amansız döyüşlərindən biri də Bəyazid vuruşması olub. Bəyazid döyüşlərində Osmanlı imperiyasının qoşunlarının önündə Şeyx Şamilin oğlu Qazi Məhəmməd, rus qoşunlarının önündə isə Ehsan xanın oğlanları – Kalbalı xan (Xanlar xanı) və İsmayıl xan Naxçıvanskiyə vuruşublar. Bu da taleyin bir işidir...

Bu döyüşdə igid sərkərdə, general-leytenant İsmayıl xanın şücaəti hələ onun sağlığında başqalarının adına yazılıb.

Bu igid sərkərdələrin döyüş hünərləri barədə emənilər özləri bildikləri yəndə yazıblar. Moskva və digər şəhərlərdə həqiqətdən uzaq kinofilmlər də quraşdırılıb. İlk dəfə eməniparast kinematograflara etiraz səsinə ucaldan isə Azərbaycan da hamının hörmət bəslədiyi mərhum rus qafqazşünası Rudolf Nikolayeviç İvanov olub.

İvanov tarixçi və qafqazşünası kimi, Şeyx Şamil, Hacı Murad və Qafqaz süvariləri haqqında sanballı kitablar da yazıb. Ən böyük elmi işi isə "General Maqşud Əlixanov – zəfər və faciə" adlı sənədlə kitabıdır. O, həmin kitabda Naxçıvanskiyə haqqında əsl həqiqətləri yazıb, Bəyazid döyüşləri barədə uydurmaları isə sət təhqid edib.

Rudolf İvanovun "Bəyazidin müdafiəsi: yalanlar və həqiqətlər" kitabı da işıq üzü görüb.

Gürüstəndə Milli Arxivdə axtarışlar apararkən, İsmayıl xanın "Kavkaz" qəzetində müsahibəsini maraqla oxudum. Müsahibəni general İsmayıl xandan alan və çap etdirənsə Maqşud Əlixanov-Avarski olub.

Qeyd edək ki, Maqşud Əlixanov-Avarski, İsmayıl xanın qardaşı Kalbalı xanın qızı Zərrintac bəyimin həyat yoldaşı olub. Və onu azacıq ixtisarla oxucularımızın nəzərinə çatdırmağı özümə borc bilərəm.

Beribaşdan onu da deyək ki, həmin illərdə Naxçıvanın taleyi İsmayıl xanın Bəyazidə necə müdafiə etməsindən çox asılı idi.

Beləliklə, general-leytenant İsmayıl xan Naxçıvanskiyənin 12 aprel 1895-ci ildə "Kavkaz" qəzetində dərc edilən müsahibəsini təqdim edirəm:

"Bir il bundan əvvəl general Heyns məktubla mənə xahiş edirdi ki, ona Bəyazidin müdafiəsi barədə bildiklərimi yazım. Mən onun xahişini yerinə yetirə bilmədim. O vaxt da, indi olduğu kimi, fikrim belə idi ki, mənəm söylədiklərim olub-keçənlərə sönük bir kölgə sala bilər. Mən artıq qocalmışam – 18 il bundan öncə olan hadisələri ardıcıl danışmaq halında deyiləm. Ona görə də yaddaşıma həkk olunanları danışacağam.

Müharibə başlamazdan əvvəl, mən yerli əhaldən təşkil edilmiş İrəvan süvari polkuna yenidən komandir təyin edildim. Bizə general Terqukasovu rəis təyin edib, Türkiyə sərhədinə göndərdilər.

İrəvan dəstəsinin hücumu zamanı mənə polkum içində, kiçik qardaşım II Kalbalı xanın komandirlik etdiyi briqadanın tabeliyində qaldı. Bizə verilən əsas tapşırıq düşmən tərəfin İrəvan quberniyasının Lindil tərəfindən olan hücumunun qarşısını almaq idi.

Sərhədi keçəndən 2-3 gün sonra müharibə başladı. Terqukasov Türkiyənin şimal-qərbində, İqdirəndən 50 verst uzaqlarda olan Bəyazidə hücum etmək istəyirdi. Avropalıların təbirincə desək, Bəyazid qala deyil, heç qəsir də deyil. Girişi çox çətin olan bir mövqedə yerləşmişdi. Belə ki, su və ərzaq ehtiyatı, həmçinin döyüş sursatı kifayət qədər olarsa, 2-3 batalyonun hücumunun qarşısı alınardı.

O vaxtlar burada yerləşən Türkiyə qamizonu zəif təchiz olunmuşdu, 3 dağ silahı və 60 atlı olan batalyondan ibarət idi.

Aprelin 17-də İrəvan dəstəsi Qarabulağa gələn kimi, Türkiyə ordusu Vana tərəf çəkildi. İrəvan dəstəsi sərhədi gün hücumu başlayacaqdı.

O vaxtlar türk qoşunlarının geri çəkilməyini müxtəlif cür izah edirdilər. Bir qisimi söyləyirdi ki, qala minarəsindən çoxsaylı rus qoşunu görünən kimi, onlar geri çəkiliblər. Başqaları isə bunu Muxtar paşanın

Böyük Knyaza teleqrafla xəbər verdi. Mənə isə əmr etdi ki, polkun 400 əsgəri ilə Bəyazidə gedib işin nə yerdə olduğunu ətraflı öyrənim.

Biz əlüstü toplaşib yola düşdük. Həmin gecə, ya səhərə yaxın Çınqıl yüksəkliyini aşdıq və Bəyazid vadisinə enməyə başladığımız Boz rəngli dağların sinəsindən Bəyazid tikilləri və onların arasında qala məscidinin minarəsi görünürdü. Təxminən, səhər saat 8-də mən artıq Bəyazid qalasının yanına verilişində idim. Qaladan göndərilən kazaklardan biri məlumat verdi ki, türk qoşunları Muş tərəfdən gəlirlər. Bu istiqamət

General İsmayıl xan Naxçıvanski Bəyazidin müdafiəsində necə iştirak edib?

də hərəkət edib gördüm ki, doğru dan da, qarşı tərəfdən çoxsaylı süvari və piyada qoşunları gəlməkdədir. Hamısı kürdlərdən ibarət idi. Artilleriya yox idi. İsmayıl paşanın komandirlik etdiyi qoşun yüksəkliyi ələ keçirərək, yubanmadan hücumu başladı.

viçdən öyrəndim. Həmin gün səhər, türklərlə döyüş zamanı podpolkovnik Kovalevski ağır yaralanmışdı və arvadının qolları üstə canını tapşırırdı.

Bizim qamizonun əsgərlərinin sayı 1000-ə çatırdı. İki döyüş silahımız və təxminən, 200-ə yaxın yük,

daha qızgın döyüşlərə başladılar.

Axşam mənim adamlarımın sırasından iki ovqunu seçdik. Onlarla qardaşıma və general Terqukasova vəziyyətimizin çox böhranlı olması ilə bağlı xəbər göndərdik. Ona görə "göndərdik" deyirəm ki, qamizonun bütün zabitləri bir yere yığılıb hər bir sual ətrafında məsləhətləşmişdik, məktubun altında isə mənim və qalanın rəsmi komendantı Ştokviçin imzası qoyulurdu.

Günlər ötdükca, qamizonda vəziyyət daha da pisləşdi. Yaralıların və ölənlərin sayı çoxaldı. Suxannın miqdarı azaldı. İnsanlar zəiflədilər, atlar qınılmağa başladı. İstilər daha dözülməz oldu. Su əldə etmək xeyli çətinləşdi. Tranşeyin çaya çıxış yerində türk əsgərləri durdular. Əgər bir qoçaq su içməyə gədirsə, məhv olurdu. Bir qazançı su neçə-neçə həyatı canlandırır. Və su içməyə gələnlərin meyidləri artıq tranşeyin çaya yaxın yerinə elə iyləndirilmişdi ki, suyu yaxına belə tutmaq mümkün deyildi. Bunun nəticəsində insanlar arasında müxtəlif xəstəliklər başladı və adamlar düşmən tərəfindən çox, xəstəliklərdən ölməyə başladılar.

Bütün bu çətinliklərə, ağır vəziyyətə baxmayaraq, Bəyazidin müdafiəçiləri, əsl həqiqəti deyirəm, ruhdan düşmürdülər. Bunlar, əsasən, 30 nəfər zabit idi.

Bizim ailədə nadir hallarda yanlışlıq olardı. Podpolkovnik Paçeviç və bir neçə adam mənimlə söhbətlərində dəfələrlə deyirdilər ki, əgər təslim olmasaq, dəhşətli surətdə həlak olacağıq. Əlbəttə, mən belə bir sonluğun olacağını inkar etmirdim. Amma hər dəfə təkrar edirdim ki, Bəyazid qalasının təslim olmasına heç vaxt razı olmaram. Çünki müsəlmanam. Bilirəm ki, bunu əsas götürərək, digər minlərlə səbəblər axtaracaqılar.

Səhər etmirəmsə, mühasirənin beşinci, yaxud altıncı günü idi, bir nəfər topçu zabit tələsik, qaçaraq yanıma gəldi. O, çox həyəcanlı idi. – Polkovnik, qalanı təslim edirlər! – deyə o qışqırdı. – Siz nə danışırsınız, necə yəni təslim edirlər?! – deyərək mən ilan sancmış adam kimi, yerimdən atıldım. – Paçeviç ağ bayraq qaldırıb, artıq türk qoşunları qalanın ağızına toplaşdı. – deyə o, yenidən qışqırdı. Bundan sonra mən həyatə qaçdım. Həyatdə zabitlər və əsgərlər toplaşmışdı. Gördüm ki, divara bərkidilmiş bir uzun ağacın ucuna bərkidilmiş ağ bayraq yellənir. Onun ətrafında isə Paçeviç və bir neçə zabit dayanıb.

– Ağalar, siz nə edirsiniz?! – deyə qışqırdım. – Buna görə biz and içmişik? Belə təslimlə özümüzü biabır edək?! Ayrıbdır! Nə qədər ki, dərmanlarımızda bir damla qan var, biz padşah (çar) uğrunda vuruşmağa borcluuyq və Bəyazidi müdafiə

planı kimi yozurdular – İrəvan dəstəsini şimikləndirib ölkənin içərisinə gətirmək və əvvəlcədən bərkidilmiş mövqelərdə qarşılaşmaq.

Türklər İrəvan dəstəsinin sayını hələ müharibədən əvvəl öyrənə bilməmişdilər. Və onlar, çox güman ki, qoşunun azlığından və müdafiənin zəifliyindən Bəyazid qalasını boşaltmışdılar.

Hansı səbəbdənsə boş qalan Bəyazidi aprelin 19-da iki top və kazak komandasıyla Stavropol batalyonu tutdu. Komandir podpolkovnik Kovalevski idi. Amma İrəvan dəstəsi isə Fərat çayının vadisi ilə Dayaz və Dramağ tərəfə getməyə başladı. Rəqibin qoşunları əsasən kürdlərdən və çerkəzlərdən ibarət idi. Terqukasov buradan getdiyi üçün qamizon Kırım polkunun 2 rotası və Surpdan göndərilən 200 kazakla gücləndirildi.

Bəyazid rayonu qoşunlarının hamısına podpolkovnik Paçeviç rəhbərlik edirdi. Ay yarım idi ki, müharibə başlanmışdı. Elə görünürdü ki, hər şey yaxşıdır. Heç bir yerdə müqavimətə rast gəlməyən Terqukasov dayanmadan Dramağda aşınmasına tərəf irəliləyirdi.

Ancaq iyunun 4-də türklərlə üz-üzə gəldi.

Biz İqdirəndə olduğumuzdan, ilk qanlı toqquşmadan xəbərsiz idik. Səhv etmərsə, iyunun 4-də qardaşım təcili xəbər tutdu ki, türklər böyük qüvvə ilə Muş tərəfindən Bəyazidə hücumu başlayıblar. O, yubanmadan bu haqda baş komandan

Təxminən, səhər saat 10-da kürdlər üstümüzə güllələri yağdırmağa başladılar. Günortaya yaxın türk piyada qoşunları da onlara qoşuldular. Mənim 400 nəfərdən ibarət milis dəstəm var idi. Onlar da kəndlərdən yığılmışdı və intizamı deyildilər, həm də dayanmadan 60 km yol gəldikləridən, yorğun və yuxusuz idilər.

Rəqib tərəfin qoşunları gəldikcə artırdı. Bütün güllələri atıb qurtardıq, ona görə də qalaya adam göndərdim ki, müdafiəni möhkəmləndirməkdə mənə kömək etsinlər. Oradan mənə bir zabitlə 25 nəfər göndərdilər. Biz bu azacıq köməklə türklərin cəhənnəm odunu xatırladan atəşlərinə dözdük. Ancaq kürd dəstələri mənim cinahimə tutmağa başladılar, hətta atlarını çapıb arxaya keçdilər. Ehtiyatlandı ki, qaladan aralı düşə bilərik. Ona görə də geri çəkilməyə qərar verdim. Yaxınlıqdakı kürdlər elə cəld tərəpdilər ki, dəstəməkilərin çoxunu öldürdülər, əsir tutdular, qalanın isə geri qaçmağa üz qoydu. Mənimlə 28 əsgər və 4 zabit qaldı. Oğlum da bunların içərisində idi. Əsgərlərimə əmr etdim ki, hər kəs öz atına əlavə olaraq bir əsgər götürsün. Beləcə, atlarımız Bəyazid qalasına tərəf çapdıq. İki gün idi ki, bizim qoşunlarımız qalada yerləşmişdi.

Bəyazid eyni adlı sultanın şərəfinə tikilmişdi. Onun yerləşdiyi yer əlahiddə mənzərəlidir.

Mən qaladakı vəziyyəti qamizonun ən yaşlısı podpolkovnik Paçeviç

tarixindən unudulmaz anlar:

etməliyik! Kim başqa cür hərəkət etməyi fikirləşsə, o, satqındır. Mən əmr edəcəyəm ki, həmin adamı dərhal güllələsinlər! Rədd olsun ağ bayraq, atəş açın, uşaqlar!

Buna cavab olaraq ucadan "U-ral" səslerini və "Ölərik, təslim olma-raq!" sözlərini eşitdim.

Bir neçə dəqiqədən sonra bizim tərəfdən atəşlər açıldı və qalanın qapısını balta və daşlarla döyən türk qoşunları geri çəkildi. Yubanmadan rəqib tərəf də güllələri yağdırmağa başladı. Güllələr an pətəyi kimi, vızıldayırdı. Podpolkovnik Paçeviç ağır yaralandı və ertəsi gün vəfat etdi. Öz gülləmiz, yaxud düşmən gülləsi dəymişdi, bunu qəti deyə bilmərəm. Çünki bu haqda müxtəlif fikirlər var idi. Ancaq Paçeviç küreyindən vumuşdular...

Belə bir epizoddan sonra, elə bil ki, taleyin Beyazid əzabkeşlərinə yazığı gəldi: leysan yağış yağdı. Həm su içmək, həm də ehtiyat su yığmaq imkanı yarandı. Bu suyu sonrakı günlər biz damla-damla işlədirdik. Günbəgün vəziyyətimiz pisləşirdi. Başqalarının keçirdiyi hisslər haqqında da uzun-uzadı danışmaq olardı. Qamizonun rəhbəri kimi, mən həmin vəziyyəti mühakimə edə bilirdim.

Savaşın 25-ci günü idi ki, döşəyim daş piltələr üstünə sərdiyim palto olurdu. Mənimlə yanaşı, eyni vəziyyətdə başından qranat kontuziyası almış oğlum huşsuz halda yatırdı.

Neçə gün idi, ac idim. Paltam əynimdə, asılıqanda oduğu kimi, yelənirdi. Bugünlərdə bizi acından ölməyə qoymayan, adamlarımdan birinin qəbiristanlıqdakı zibillikdən tapdığı türk peçenyeləri idi. Biz ikimiz həmin peçenyeləri bir həftə yedik. Amma aclıq və dəhşətli susuzluq idi. Biz ötən 8 gün ərzində suyu qurtumlarla içirdik. O da cəmi 2 butulka iyənmiş yağış suyu idi. Unutmayın ki, yayın ən qızmar vaxtı idi. Yazıq

qamizonun atlan! Mən bir neçə dəfə üzülüb əldən düşmüş, az qala tanımayacaq dərəcədə dəyişən atlanma baş çəkirdim. Onlarsa bunun əvəzində yavaş-yavaş öz başlarını mənə tərəf uzadırdılar və qurumuş dillərini sorurdular. Onların tutqunlaşmış gözələrində elə yalvaş var idi ki, özümü saxlaya bilmirdim, gözlerimdən yaş tökülürdü. Onlar hamısı susuzluqdan yığılırdılar və hamısının təpədən dimağa əti yeyilirdi.

Mən heç vaxt ağılıma da gətirmirdim ki, rəqib tərəfdən döyüşü dayandırmaq xahişi edim. Ətrafda susuzluqdan ölənləri görəndə, qərara aldım ki, üstümdəki 6 min qızıl pulu İsmayıl paşaya təklif edim. Qoy o, heç olmasa, 1 günlüyə içməli suyu qalaya buraxsın. Paşa razılaşdı.

Mənim uğursuz və yerinə düşməyən su almaq cəhdim qamizonunda vəziyyəti dəyişdirdi. Elə bil ki, insanların sifəti işiqlənmişdi. Bu ara-

da İsmayıl paşanın yenə bir kürd elçisi gəldi. O, bir vaxtlar rus təbəsi olmuşdu. Müharibə başlayanda isə türklərin tərəfinə keçmişdi. Bu satqın öz yalançılığı ilə mənə hiddətləndirdi. Məktubu verməklə kifayətlənmədi, ucadan çıxırmağa başladı ki, sizin sayılısı günləriniz qalır:

– Öz aramızda, paşa yaxşı bilir ki, insanlar burada milçək kimi qırırlar. Əgər təslim olmasanız, iki gündən sonra sizin boynunuza kəndir keçirəcəklər.

– Əvvəlcə mən sənə göstərəcəyəm ki, bütün satqınların axırı necə olur, – deyə cavab verdim və əmr etdim ki, onu assınlar.

Əmr dərhal yerinə yetirildi.

28 iyunda səhər çağı Çinqil təpəliyindən bizə tərəf hərəkət edən rus qoşunu görüldü. Ayın 12-də olduğu kimi, az deyildi. Bütün İrəvan dəstəsi qardaşım Kalbalı xanın rəhbərliyi ilə Beyazid qalasına yaxınlaşdı.

Hər iki tərəfdən onlarla top gurdadı, on minlərlə tufəng səsləri şaqıldadı. Qanlı döyüş gedirdi. Elə bir döyüş ki, bunu heç bir sözlə təsvir edə bilmirəm.

Bu "musiqi"nin altında axşamüstü saat 5-də Beyazid əzabkeşləri, nəhayət, qala qapılarını açdılar. Öz silahlı qardaşları ilə qucaqlaşdılar. Azadlığa çıxdıqlarına görə dua edənlər və hönkürtü ilə ağlayanlar da vardı. Mənim yaddaşımda qalan əsas bunlardı.

Biz Beyazid qalasını müdafiə etməklə bütün İrəvan dəstəsinə böyük xidmət göstərdik. Beyazid müharibəsi Terqukosovun ucbatından baş verməmişdi. Çoxlu sayda türk qoşunları onun dəstəsinə izləyirdi. Onların 5 mininin başı Beyazid döyüşlərinə qanşdığından, Terqukosov xilas ola bilməmişdi.

Beyazid müdafiəçilərini Baş komandan yüksək qiymətləndirdi. İqdirda keçirilən paradada anqlayb əldən düşmüş döyüşçüləri özünə yaxın buraxdı. Əmr etdi ki, bütün İrəvan dəstəsi "fəxri qarovul"da dayansın və bayraqları aşağı salsınlar."